

Əlyazması hüququnda

UFUK SAĞLAM HASAN

**YENİYETMƏLƏRİN FİZİKİ İNKİŞAFININ
PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ƏSASLARI**

5804.01- ümumi pedaqogika, pedaqogikanın
və təhsilin tarixi

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2015

Dissertasiya Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Pıralı Behbudalı oğlu Əliyev
pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
professor

Rəsmi opponetlər:

Mübariz Mirəziz oğlu Əmirov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
professor

Bəhrüz Ərzuman oğlu Cabbarlı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dillər Universitetinin Pedaqogika kafedrası

Müdafiə “_09_” _06_ 2015-ci ildə saat _16⁰⁰_ da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 02.061 Dissertasiya şurasının iclasında kiçik akt zalında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az – 1000, Bakı şəhəri, Üzeyir Hacıbəyov küçəsi, 68

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _____ 2015-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya şurasının
elmi katibi:**

K.R.Quliyeva,
pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Problemin aktuallığı. Fiziki tərbiyə şəxsiyyətin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, fiziki cəhətdən düzgün inkişafı, çevikliyinin, gümrahlığının təmin edilməsi və onlarda fiziki bacarıq tərbiyə edilməsi prosesidir. Azərbaycan torpaqlarının işğal altında olduğu bir zamanda fiziki cəhətdən sağlam, ünsiyyət və əməkdaşlıq qabiliyyətli, milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnmiş, yüksək mədəniyyətli, yaradıcı təfəkkürə malik yeniyetmələr yetişdirmək təhsildə əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında aparılan çox genişmiqyaslı islahatlar təhsil sistemindən də yan keçməmişdir. Ümummillə lider Heydər Əliyevin 15 iyun 1999-cu il tarixli, 168 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” ölkədə təhsilin inkişafının əsasını qoymuş və bu sahədə genişmiqyaslı işlərin həyata keçirilməsinə kömək etmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 2006-cı il 30 oktyabrda “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası” (Milli Kurikulumu) və 2009-cu il 13 yanvarda “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində qiymətləndirmə Konsepsiyası”, 2010-cu il 03 iyunda “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)” və 2013-cü il 24 oktyabrda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.H.Əliyevin sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" kimi dövlət əhəmiyyətli mühüm sənədlər qəbul olunmuşdur.

Dövlət Strategiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim şagirdlərin yaddaşını faktlarla doldurmamalı, onların məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürünü, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərini inkişaf etdirməli, həyati bacarıqlarının formalaşmasına imkan yaratmalıdır. Yeni fənn kurikulumları bu baxımdan müasir tələblərə cavab verir. Fiziki tərbiyə fənn kurikulumu ölkəmizdə aparılan təhsil islahatının yerinə yetirilməsi istiqamətində görülmüş işlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrinin təhsil təcrübələrini ümumiləşdirən bu sənəd bilavasitə şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına istiqamətlənməklə humanist, demokratik və integrativ xarakterinə görə fərqlənir. Orada məzmun standartlarının, təlim strategiyalarının, qiymətləndirməyə dair məzmun, vasitə və mexanizmlərin verilməsi onun həm də konseptual bir sənəd olduğunu göstərir. Hazırlanmış sənədlərdə irəli sürülən tələblər yeniyetmələrin fiziki tərbiyəsinin inkişaf etməsi məsələlərini qarşıya qoyur.

Səriştəli, rəqabətə davamlı, sağlam gənclər yetişdirmək, onları Vətənin müdafiəsinə hazırlamaq Azərbaycan təhsilinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. Bu mənada da yeniyetmələrin fiziki tərbiyəsi aktualıq kəsb edir. Ölkəmizdə fiziki tərbiyə və idman həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev idmana vəsait qoyulmasına millətin gələcəyinə sərmayə qoyulması kimi baxır və buna sağlam xalq, sağlam millətin formalaşmasında vacib məsələ hesab edirdi. Prezident İ.H.Əliyevin apardığı məqsədyönlü iş nəticəsində 2015-ci ildə ilk dəfə Avropa İdman Oyunları Azərbaycan Respublikasında keçirilir. Bu və digər idman yarışlarında ölkəmizi ləyaqətlə təmsil edən gənclərin tərbiyə olunması uşaqlıq və yeniyetməlik dövründən başlayır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsində məktəbin rolu böyükdür. Buna görə də təhsil fiziki cəhətdən inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirməyin ilk pilləsi hesab olunur. Şagirdlərin məktəbdə qazandıqları səriştə sonralar bütün həyatları boyu onların köməyinə gəlir.

Şəxsiyyətin mənəvi, intellektual inkişafında fiziki tərbiyənin rolu böyükdür. Bu məsələnin işlənməsi və həyata keçirilməsi yolları, üsul və vasitələri həmişə elmin qarşısında mühüm bir vəzifə kimi durmuşdur.

Bu problemlə bağlı akademiklərdən M.M.Mehdizadə, H.M. Əhmədov, professorlardan M.H.Muradxanov, Y.R.Talıbov, Ə.Ə.Ağayev, A.N.Abbasov, F.B.Sadiqov, S.M.Quliyev, F.A.Rüstəmov və başqaları çox faydalı fikirlər irəli sürmüşlər. Türkiyəli alimlərdən Y.İbpbükən, R.Şemin, İ.Yıldırım, H.Yavuzer, A.Püsküllüoğlu, ABŞ və İngiltərə alimlərindən S.Kasi, R.K.Fiks, K.O.Sander, T.C.Bateri, A.Reynoldz, L.Teytel, D.Kuper, J.Plueddeman, J.Rminq, alman alimlərindən R.Köhler, L.Kohlberq, A.Günter, P.Braytner, rus tədqiqatçılarından L.P.Matveyev, A.D.Novikova, V.K.Rozov, V.S.Morozova, V.P.Belozersev, O.A.Abdullina, A.A.Derkaç, A.A.İsayev, V.O.Podolski və digərləri dəyərli fikirlər söyləmiş və problemin elmi-pedaqoji şərhini ifadə etməyə çalışmışlar.

Aparılan araşdırmalardan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, insanın fiziki cəhətdən kamilləşməsi dedikdə, möhkəm cansağlığının, yaşayışın fiziki inkişaf, habelə həyat üçün vacib olan hərəkəti vərdişlərin qazanılması nəzərdə tutulur. Şəxsiyyətin formalaşmasında fiziki və əqli inkişafın bir-biri ilə sıx əlaqədə olması, ahəngdar inkişaf etməsi əsas şərtlərdən biri sayılır. Bütün bunlar uşağın psixoloji inkişafına müsbət təsir göstərir. Onun daxili üzvlərində və sinir sistemində, o cümlədən beynin quruluşunda və onun funksional vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklərin meydana çıxmasına səbəb olur. Bu hal yeniyetmə məktəblilərdə daha qabarıq şəkildə

özünü büruzə verir. Yeniyetmələrin həyatında fiziki tərbiyə mühüm rol oynayır. Bunu nəzərə alaraq, “Yeniyetmələrin fiziki inkişafının pedaqoji-psixoloji əsasları”-ni tədqiqat mövzusu kimi müəyyənləşdirdik.

Tədqiqatın obyektı yeniyetmələrin fiziki inkişafıdır.

Tədqiqatın predmeti yeniyetmələrin fiziki inkişafının pedaqoji-psixoloji əsaslarıdır.

Tədqiqatın məqsədi təlim prosesində, sinifdaxaric tədbirlərdə, məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində aparılan işlərdə məktəblilərin fizioloji, pedaqoji, psixoloji inkişafının əsaslarını müəyyənləşdirmək və yeniyetmələrin fiziki inkişafı işinin yeni sistemini yaratmaqdır.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Yeniyetmələrin fiziki inkişafının pedaqoji, psixoloji və fizioloji əsasları düzgün müəyyənləşdirilsə:

-fiziki tərbiyə dərsləri müasir tələblər əsasında qurularsa;

- sinifdaxaric və məktəbdənkənar tədbirlər sistemli və ardıcıl aparılırsa, bu zaman tərbiyə işinin optimallaşdırılması üçün müasir metod və vasitələrdən düzgün istifadə edilərsə, yeniyetmələrin fiziki inkişafında müsbət nəticələr əldə edilər.

Tədqiqatın məqsədindən və işçi fərziyyəsindən asılı olaraq qarşıya aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur:

– yeniyetmələrin fiziki tərbiyəsinin pedaqoji, psixoloji, fizioloji əsaslarının tədqiqi və təhlili;

– yeniyetmələrin fiziki inkişafı işinin məzmununu müəyyənləşdirmək;

– yeniyetmələrin fiziki inkişafı işinin səmərəli yollarını işləmək;

– yeniyetmələrin fiziki inkişafı sahəsində aparılan tədqiqatları, proqram və kurikulumları araşdırmaq;

– təlim prosesində, sinifdaxaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə yeniyetmələrin fiziki inkişafının sistemini işləmək.

Tədqiqatın metodoloji əsasını pedaqoji fakt, hadisə və proseslərin öyrənilməsi, yeniyetmələrin fiziki inkişafının pedaqoji-psixoloji əsaslarını aşkar etmək məqsədilə nəzəri müddəalar, metod və vasitələrin məcmusu təşkil edir.

Qarşıya qoyulan vəzifələrə uyğun olaraq, aşağıdakı **tədqiqat metodlarından** istifadə edilmişdir:

– nəzəri təhlil;

– pedaqoji müşahidə;

- pedaqoji müsahibə və anket sorğusu;
- qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilməsi;
- təsdiqedicə təcrübə.

Pedaqoji eksperiment. Tədqiqat zamanı eksperimentin müəyyənədicə, öyrədicə və yoxlayıcı mərhələlərinə müraciət edilmişdir.

Eksperimentə 5 məktəb, 214 şagird, 10 nəfər fənn müəllimi cəlb olunmuşdur. Eksperiment Gəncə, Quba və Ağdaş Özəl Türk Liseylərində, o cümlədən Gəncə şəhər İ.Qayıbov adına 1 nömrəli və Ə.Cavad adına 2 nömrəli tam orta məktəblərdə aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Yeniyetmələrin fiziki inkişafının fizioloji, psixoloji, didaktik əsasları işlənmiş, bu sahədə mühüm rol oynayan tərbiyə metodları qruplaşdırılmış, fiziki inkişafı şərtləndirən ümumi və spesifik prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir. Yeniyetmələrin fiziki inkişafının dərslərdə, sinifdən xaric tədbirlərdə və məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində aparılması işinin sistemi yaradılmışdır. Tədqiqat işində yeniyetmələrlə aparılan fiziki tərbiyə işinin təşkilinin optimal yolları göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, yeniyetmələrin fiziki inkişafının pedaqoji-psixoloji əsaslarına dair irəli sürülmüş fikirlər, elmi müddəalar, pedaqogika nəzəriyyəsinə, fiziki tərbiyə ilə bağlı pedaqoji anlayışları yeni ideyalarla zənginləşdirəcək, yeniyetmələrin fiziki, pedaqoji və psixoloji inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının imkan və yollarının elmi əsaslar üzərində qurulmasına kömək edəcəkdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada öz əksini tapmış iş sistemi, başlıca ideyalar, tədqiqatın nəticələri yeniyetmələrin fiziki inkişafının nəzərə alınmasının imkan və yolları sinif rəhbərlərinə, fiziki tərbiyə müəllimlərinə və valideynlərə öz işlərini düzgün qurmaqda kömək göstərəcəkdir.

Müdafiyyə təqdim olunan müddəalar bunlardır:

- yeniyetmələrin fiziki inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaradır;
- fiziki hərəkətlərin düzgün və dəqiq yerinə yetirilməsi yeniyetmələrin fiziki inkişafını təmin edir;
- yeniyetmələrdə fiziki inkişafın düzgün təşkili şagirdlərdə dözümlülük, çeviklik, intizamlılıq, ümumi mənafeyə xidmət, vətənpərvərlik kimi yüksək əxlaq keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan verir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas məzmunu və nəticələri respublika və beynəlxalq səviyyəli konfrans, simpoziumlarda pedaqoji ictimaiyyətin müzakirəsinə verilmiş, məqalə şəklində Azərbaycan, Ukrayna və Rusiyada AAK-ın tövsiyə etdiyi nüfuzlu jurnallarda çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya giriş, on iki yarım fəslə özündə birləşdirən iki fəsildən, Nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 9 cədvəl verilmişdir. İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında Azərbaycan və türk dillərində 103 monoqrafiya, dərslik və məqalənin, o cümlədən 18 internet resursunun adı vardır.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın aktuallığı, onun elmi yeniliyi, quruluşu, obyekt, predmeti, elmi və praktik əhəmiyyəti və s. əks olunmuşdur.

Tədqiqat işinin birinci fəslə **“Yeniyyətlərin fiziki inkişafının elmi-nəzəri əsasları”** adlanır və altı yarım fəsildən ibarətdir. Burada yeniyyətlərin fiziki inkişafının fizioloji, psixoloji və pedaqoji əsasları diqqətə çatdırılır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar haqqında məlumat verilir, proqram və kurikulumlarda problemin qoyuluşu araşdırılır, o cümlədən, yeniyyətlərin fiziki inkişafı sahəsində məktəbdə mövcud vəziyyət təhlil olunur.

Yeniyyətə şagirdlərin fiziki inkişafına onların yaş xüsusiyyətləri, bioloji və psixoloji inkişafın səviyyələri mühüm təsir göstərir. Yeniyyətlərlə aparılan fiziki təmrinlər onların nəinki fiziki inkişafında, həmçinin əqli və hissi proseslərin fəallaşmasında da mühüm rol oynayır.

Yaş dövrlərinin müəyyən edilməsi uşaqların bilik səviyyələri ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Tərbiyə etmə işində uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və yaş dövrlərinin təsnif edilməsini görkəmli filosoflar, pedaqoqlar zəruri hesab etmişlər.

Yeniyyətə yaşlarında orqanizmdə baş verən dəyişikliklər, inkişaf gənclərin və onların gələcəyi üçün cavabdehlik daşıyan böyüklərin qarşısına yeni problemlər çıxarır

Məhz bu dövrdə daxili həyatın intensiv inkişafı baş verir: ilk sevgi, ilk həyəcanlar yaranır. Oğlanlar bu yaş dövründə diqqətsiz, sözə baxmayan və əsəbi olurlar. Fiziki cəhətdən əlavə burada başqa mühüm məsələlər də vardır.

Cəmiyyətin müəyyən etdiyi əxlaq normaları və davranış qaydalarına yiyələnən nəsil cəmiyyət üçün faydalı, yüksək mənəvi potensiala malik, əməyə meyilli və əmək qabiliyyətli, ideyaca mətin, estetik görüşlərə malik və fiziki cəhətdən sağlam insanlar kimi formalaşdırılır.

İctimai mühitin, kütləvi idman hərəkətinin vasitəsilə çoxlu sayda yeniyetmələrin idmana cəlb olunması çox vacibdir.

Beləliklə, təhsil sistemində fiziki tərbiyə ənənəvi olaraq gənc nəslin fiziki inkişafına və fiziki hazırlığına məsuliyyət daşıyır. Bu sistemin nəzəri-metodiki əsasları və məzmunu böyüməkdə olan nəslin müəyyən həyat şəraitinə hazırlanmasına yönəlmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə elmi, pedaqoji, metodiki ədəbiyyatda yeniyetmələrin fiziki inkişafının pedaqoji-psixoloji əsasları araşdırılmış və çox maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Yeniyetmələrin fiziki inkişafının fizioloji, pedaqoji və psixoloji əsasları, bu sahədə aparılan tədqiqatlar, hazırlanan proqram və kurikulumlar, məktəbdə mövcud vəziyyət, yeniyetmələrin fiziki inkişafında tərbiyə metod və vasitələrindən səmərəli istifadə məsələləri ayrı-ayrı pedaqoqların, metodistlərin diqqətini cəlb etmiş, müəlliflər öz tədqiqatlarında, nəşr etdirdikləri monoqrafiyalar və hazırladıqları dərslər vəsaitlərində bu problemlə bağlı öz müşahidələrini şərh etmişlər.

Məsələn, pedaqoji elmlər namizədi, dosent İ.Musayevin “Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafında fiziki tərbiyə prosesinin təsiri” adlı monoqrafiyasında (Bakı, 1993) fiziki tərbiyə prosesinin yeniyetmələrin hərtərəfli inkişafına təsirinin mahiyyəti və qanunauyğunluqları, imkanları və spesifik xüsusiyyətləri, həm də səmərəli təşkili və təkmilləşdirilməsi sistemi, daha otimal forma, metod və yolları şərh edilir. Professor Ə. Ağayev və A.Həsənovun hazırladıqları “Pedaqogika” adlı dərslər vəsaitində (Bakı, 2007) təlim-tərbiyənin digər sahələri ilə yanaşı fiziki tərbiyə məsələlərinə də geniş yer verilir. Professor Ə.Ağayevin rəhbərliyi və tədqiqatçı-alimlərdən Y.Talıbov, İ.İsayev, A.Eminovun iştirakı ilə hazırlanmış daha bir “Pedaqogika” adlı dərslər vəsaitində (Bakı, 2006) fiziki tərbiyənin gənc nəslin fiziki və mənəvi tərbiyəsində oynadığı roldan söhbət açılır. Azərbaycanın pedaqogika üzrə mütəxəssislərindən, tanınmış alimlərindən biri olan N.M.Kazımov “Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları” adlı əsərində (Bakı, 1983) göstərir ki, fiziki tərbiyə pedaqoji proses kimi orqanizmin sistemlərinin ahəngdar inkişafına kömək edir. Pedaqoji elmlər namizədi, dosent B.Quliyev də böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsində və fiziki inkişafında fiziki təmrinlərə böyük diqqət vermişdir. Onun bu barədə

baxışları “Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsasları” adlı dərs vəsaitində (Bakı, 2009) geniş şəkildə şərh olunmuşdur.

Fiziki tərbiyə problemləri ilə məşğul olan alimlərdən biri də Mobil Aslanlıdır. Onun əsas elmi tədqiqat sahəsi Azərbaycan ədəbiyyatında fiziki tərbiyə problemləridir. Bir sıra elmi əsərlərində M.Aslanlı fiziki mədəniyyətdə xüsusi rol oynayan fiziki kamillik məsələlərinə mühüm yer vermişdir. “Azərbaycan ədəbi və ictimai-pedaqoji fikrində fiziki tərbiyə məsələləri” adlı monoqrafiyası (2008) şifahi və yazılı Azərbaycan ədəbiyyatında fiziki mədəniyyət məsələlərinin geniş və konseptual şəkildə işıqlandırılmasına həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı-alim Nizami Əhmədzadə “Təhsil və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində fiziki hazırlıq” adlı dərs vəsaitində (Bakı, 2005) haqlı olaraq göstərir ki, fiziki tərbiyə anlayışı özü-özlüyündə insanın fiziki inkişafını, onun fiziki təhsilini və sağlamlığının möhkəmləndirilməsini idarə edən mütəşəkkil bir prosesdir. Pedaqoji elmlər namizədi, təhsil sahəsində özünəməxsus xidmətləri olan Həbil Həmidovun “İdman pedaqogikası” adlı monoqrafiyası da (Bakı, 2002) tədqiqat işində araşdırılan məsələlərin təhlilini verir və şəxsiyyətin formalaşdırılması yollarını, həmin prosesdə ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə işini araşdırır.

Professorlardan Ə.Həşimovun və F.Sadiqovun “Azərbaycan xalq pedaqogikası” kitabında (Bakı, 1993) fiziki tərbiyə işinə insanların sağlamlığına, düzgün fiziki inkişafına, onların çevik, dəyanətli, qüvvətli, möhkəm və bədəcə gözəl olmaq istiqamətinə yönəldilmiş ümumi pedaqoji prosesin bir qolu kimi toxunulur. Professor B.Əhmədov fiziki tərbiyə üzrə anlayışları dəqiqləşdirmişdir. O, A.Rzayevlə birlikdə yazdıqları “Pedaqogikadan mühazirə konspektləri” adlı dərs vəsaitində belə nəticəyə gəlir ki, “Bədən tərbiyəsi” ən geniş anlayış olub, cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biridir. Y.Babanlı və D.Quliyevin “Tələbə gənclərin vətənpərvərlik və hərbi-fiziki tərbiyəsinin təşkili” monoqrafiyasında (Bakı, 2007) hərbi-texniki idman növünün əsaslandırılmış təhlili aparılır, gənclərin çağırışçı və çağırışaqədər kontingentinin hərbi-texniki və fiziki hazırlığının əlavə olunması ilə qarşılıqlı əlaqə nəzəriyyəsi də şərh edilir.

Azərbaycanlı alimlərlə yanaşı, Rusiya alimləri də fiziki tərbiyənin fiziki, psixoloji-pedaqoji inkişafdakı rolu haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. İ.A.Krayçkonun, V.M.Dyaçkovun, N.Ozolinin, L.P.Matveyevanın, A.D.Novikovanın, V.P.Filinin bu sahədə görülən işləri çox məşhurdur.

Türkiyə alimləri də fiziki tərbiyənin fizioloji, psixoloji və pedaqoji inkişafda oynadığı rol, bu tərbiyənin həyata keçirilməsi yolları və vasitələri, metodları haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bu alimlərin elmi işlərini də nəzərdən keçirmək maraqlı olardı.

Güvən Özbayın "Türklerde Spor Kültürü" kitabı 1992-ci ildə nəşr olunmuşdur. Burada Türk idman tarixinə diqqət yetirilir, türklərin idman mədəniyyətinin yalnız bir coğrafi ərazidə olmadığı və geniş yayılması haqqında məlumat verilir. Özbay Güvenin Dursun Ayan və Mustafa E. Erkal ilə birlikdə yazdığı "Sosyolojik Açından Spor" əsərində bildirilir ki, idman və bədən tərbiyəsi öz işində ictimai əlaqələr və təşkilatlara əsaslanan bir sahədir. Can İkişler və Cengiz Karagözoğlunun "Sporda Başarının Psikolojisi" (1999) adlı dərs vəsaitində idman psixologiyasında mühüm yer tutan sözə, psixoloji məsləhətlərə önəmli yer verilmişdir. Hikmet Aracının "Okullarda Beden Eğitimi" adlı elmi əsərində (2006) bədən tərbiyəsi və idmanın tərfi verilmiş, müəllimlərin fərdin inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqəli daşıyacaqları məsuliyyət göstərilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, yeniyetmələrin fiziki inkişafının pedaqoji-psixoloji əsaslarına dair bir sıra məqalələr də çap olunmuşdur. Bu məqalələrdə müəlliflər yeniyetmələrin fiziki inkişafının elmi-nəzəri-fizioloji, psixoloji və pedaqoji əsaslarını şərh etmiş, müvafiq iş təcrübələrini ümumiləşdirmişlər. Məsələn, Y.Zöhrabovun "Gənc nəslin sağlamlığı üçün" adlı məqaləsində məktəbin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri kimi gənc nəslin fiziki cəhətdən sağlam və möhkəm yetişdirilməsi qeyd olunur. İ.Musayev "Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına fiziki tərbiyənin təsir xüsusiyyətləri haqqında" adlı məqaləsində gənc nəslin sağlam böyüməsi ilə yanaşı, onun mənəvi qabiliyyətlərinin, qüvvə və bacarıqlarının da ahəngdar inkişaf etdirilməsinin vacib olduğunu bildirir. "Fiziki hazırlığın pedaqoji və psixoloji əsasları" adlı məqalənin müəllifi E.Ağayev gənclərin fiziki tərbiyəsində pedaqoji və psixoloji əsasların mühüm olması fikrindədir. O.Soltanovun "Fiziki tərbiyə dərslərinin səmərəli təşkili" məqaləsi fiziki tərbiyə dərslərinin sistemli və məzmunlu təşkil edilməsi baxımından çox maraqlıdır. O.Sultanov məktəblilərin sağlam və mənəvi cəhətdən hərtərəfli inkişafına kömək etmək üçün fiziki tərbiyə dərslərinə marağın artırılmasını vacib sayır. Məktəb yaşlı uşaqların orqanizminin anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri, fiziki yükün uşaqların yaşına uyğun səmərəli normalaşdırılması baxımından pedaqoji elmlər namizədləri R.Baxşəliyevin və L.Qolovinanın "Məktəb yaşlı uşaqların bəzi funksiyalarının və əzələ fəaliyyətinin fizioloji xüsusiyyətləri" adlı məqaləsi çox maraqlıdır.

Bu fəsildə proqram və kurikulumlarda problemin qoyuluşu məsələsinə diqqət yetirilmiş və geniş təhlil işi aparılmışdır. Müşahidələr göstərir ki, hər bir bədən tərbiyəsi hərəkətinin özünəməxsus metodik xüsusiyyətləri olduğu kimi, onlara aid nəzəri materialların öyrədilməsi yolları da müxtəlifdir. Nəzəri məlumatların müvəffəqiyyətlə öyrədilməsi mövzunun məqsəd və məzmun aydınlığından, şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından çox asılıdır.

Bədən tərbiyəsi üzrə tədris işlərinin planlaşdırılmasında əsasən tədris planı, proqram, iş planı, dərsin icmalı əsas sənəd hesab olunur. Dərs zamanı proqramda nəzərdə tutulmuş materiallar üzrə bilik verilir, zəruri bacarıq və vərdişlər aşılanır.

Tədris planı əsas dövlət sənədi hesab olunur. Bütün məktəblərdə, kollec və liseylərdə, ali məktəblərdə bədən tərbiyəsi fənni o biri fənlər kimi tədris planında öz əksini tapır.

Fiziki tərbiyə proqramı müasir elmi məlumatlara və qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsinə istinad olunmaqla hazırlanır. Bütün bunlar da məktəbli şagirdlərin fiziki tərbiyəsinin nəzəriyyə və təcrübəsinə təmin edir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 15 iyun 1999-cu il tarixli, 168 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı” təsdiq edildi. Bununla da ölkəmizdə təhsil sahəsində islahatların həyata keçirilməsi sahəsində ilk addım atılmış oldu. Həmin dövrdən başlayaraq indiyə qədər olan müddət ərzində təhsil sahəsində islahat proqramının ilkin mərhələləri müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmiş, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə 2006-cı il oktyabrın 30-da “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası” (Milli Kurikulum) və “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində qiymətləndirmə Konsepsiyası” kimi dövlət əhəmiyyətli mühüm sənədlər qəbul olunmuşdur.

Ölkədə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən təhsil islahatının prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmiş şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətləndirmə siyasəti bir neçə istiqaməti, o cümlədən, PISA, TIMSS, PRLS, Milli Kurikulum üzrə və məktəbdaxili qiymətləndirməni əhatə edir. TIMSS və PRLS üzrə qiymətləndirmənin məhz 2011-ci ildə həyata keçirilməsinin əsas məqsədi həm də ölkə təhsil sisteminin ibtidai təhsil pilləsində ilk dəfə tətbiq olunan Milli Kurikulumun ölkə daxilində tətbiqini, bu işin əhəmiyyətini, təhsilə təsirini öyrənməkdir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli qərarı ilə Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları) ümumi təhsilin məzmunu fərdin, cəmiyyətin, dövlətin marağı və tələbatlarını, milli və ümumbəşəri dəyərləri əks etdirməklə humanistlik, dünyəvilik, varislik, integrativlik prinsipləri əsasında müəyyən edilir.

Mili Kurikuluma və Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramlarına (kurikulumları) əsasən Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin V-IX sinifləri üçün hazırlanmış fiziki tərbiyə fənni üzrə təhsil proqramında (kurikulum) fiziki tərbiyə fənni üzrə ümumi təlim nəticələri ifadə olunmuşdur. Burada həmin siniflərdə təhsil alan ilkin yeniyetməlik yaşlı şagirdlərin həm fiziki təhsildə, həm də fiziki mədəniyyətin inkişaf etdirilməsində əldə etdiyi nəticələr göstərilir.

Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafına dair 2013-2020-ci illər üzrə Milli Strategiya bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafını dövlətin, eləcə də ölkədə fəaliyyət göstərən bütün dövlət orqanlarının qarşısında duran ən əsas və vacib vəzifələrdən biri sayır.

Son illərin idman sosiologiyası istiqamətindəki araşdırmaları da sübut edir ki, bugünkü həyatımız “İdman və gənclik”, “İdman və tərəqqi”, “İdman və humanizm”, “İdman və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı”, “İdman və mədəniyyət”, “İdman və ekologiya”, “İdman və qadın” kimi sosial məsələlərin qarşılıqlı vəhdətidir”.

Fiziki tərbiyə dərslərində məktəblilərin fiziki inkişafının psixoloji və pedaqoji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün Gəncə Özəl Türk Liseyində, Şəki Özəl Türk Liseyində, Quba Özəl Türk Liseyində, Ağdaş Özəl Türk Liseyində V-VIII sinif şagirdləri arasında müşahidə aparılmışdır. Məktəblərdə yeniyetmələrin fiziki inkişafının psixoloji və pedaqoji əsaslarının təhlili ilə bağlı araşdırma apararkən fiziki tərbiyə dərsləri, fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric tədbirlər, idman yarışları müşahidə olunmuş, məktəblilərlə sorğu və müsahibələr, eyni zamanda fiziki tərbiyə müəllimləri arasında sorğular keçirilmişdir.

Aparılan müşahidələr göstərdi ki, şagirdlər fiziki tərbiyə dərslərində idmanın müxtəlif növləri ilə məşğul olarkən müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu çətinlikləri yaradan amillər müxtəlifdir. Bunlara psixoloji amilləri, idman avadanlığının azlığı və ya olmamasını, bəzi məktəblərin şəraitlərsizliyi və ya müasir tələblərə tamamilə cavab verə bilməməsini və s. daxil etmək olar. Şagirdlər arasında aparılan sorğular müəyyən etdi ki, fiziki tərbiyə məşğələləri onların inkişafına kömək edir.

Anketə verilən cavablardan müəllimlərin çoxunun fiziki tərbiyə dərslərinə ayrılan saatların çoxaldılmasına üstünlük verdiyi, idmanın bir çox növlərində yetirmələrinin uğurlar qazandığı aydın olur. Onlar dərslər saatlarında və məktəbdənkənar vaxtlarda fiziki tərbiyənin oynadığı psixoloji, əxlaqi və fiziki rolu xüsusilə qeyd etmişlər.

Pedaqoji müşahidələr həmçinin funksional və fiziki hazırlıqların səviyyəsinə, sınağa məruz qalmış hər bir kəsə məşqlərə və yarışlara münasibətdə aparılmışdır. Alınmış nəticələr normativ göstəricilərlə və eyni yaş qrupundan olan gənc şagirdlərdən alınmış göstəricilərlə tutuşdurulmuş və müvafiq fikirlər irəli sürülmüşdür.

Təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi Azərbaycanda fiziki tərbiyənin aparıcı fənlərdən birinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Avropa və Amerikanın orta məktəblərində artıq çoxdan belə hesab edirlər ki, insanın fiziki gücü, cəldliyi, reaksiya qabiliyyəti, sağlamlığı olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görədir ki, dünya praktikasında fiziki tərbiyənin fərdiləşdirilməsi və diferensiasiyasına təhsilin vasitəsi kimi baxırlar. Məsələn, ABŞ məktəblərində fiziki tərbiyənin diferensiasiyası kiçik yaşlardan başlayır və artıq yeniyetməlik dövründə bu daha da fərdiləşdirilir. Almaniya məktəblərində şagirdlərin qruplar üzrə bölünməsi iki əsas yanaşma nəticəsində həyata keçirilir. Fransada şagirdlərin fiziki inkişafında onların tədris materialına yiyələnmə tempindən asılılığı ön çəkilib. Skandinaviya ölkələrində də məktəblilərin fiziki tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir. İlk növbədə hər yeniyetmənin müxtəlif idman hərəkətlərinə olan marağı öyrənilir ki, bu zaman bədən tərbiyəsi dərslərində oyunların təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir. İngiltərə məktəblərində fiziki tərbiyə proqramlarının fizioloji, pedaqoji və psixoloji inkişafda mühüm rol oynayan oyun və yarışların tətbiqinə yönəldilməsinə xüsusi diqqət verilir. Digər Qərbi Avropa məktəblərindən fərqli olaraq, İtaliyada həm kiçik yaşlı, həm də yeniyetmə məktəblilərin fiziki tərbiyəsi xüsusi testlərin əsasında fərqləndirilir ki, buraya da sürət keyfiyyətləri, qolların, kürəyin, ayaqların, fiziki fəallığın sürət-güc göstəricilərinin qiymətləndirilməsi daxildir.

Rusiyanın orta məktəblərində də yeniyetmə və gənclərin fiziki inkişafına xüsusi diqqət yetirilir və ənənəvi dərslər üsulları ilə yanaşı, yeni vasitələrdən də istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Yaponiyanın ibtidai və əsas məktəblərində uşaq və yeniyetmələrin fiziki tərbiyəsinin əsasında bədənin və ruhun harmoniyasını birləşdirən və onu əldə etməyə kömək edən qədim milli ənənələr durur. Türkiyədə fiziki tərbiyə Təhsil

Nazirliyinin nəzarəti altındadır. Ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə dərslərinə həftədə 2 saat vaxt ayrılır. Məktəblərdə fiziki tərbiyə dərslərində gimnastika, turizm, hərəkət oyunları, yarışlara daha çox üstünlük verilir.

Müşahidələr göstərir ki, bədən tərbiyəsi dərslərinin təşkilində böyüməkdə olan nəsle kompleks yanaşma qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynayır. Bu zaman insanın sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri və fəaliyyət növləri nəzərə alınır, fiziki və mənəvi keyfiyyətlərin ahəngdar birləşməsi prosesi başlanır.

İşin **“Yeniyyətlərin fiziki inkişafında tərbiyə metodlarından istifadə yolları və vasitələri”** adlanan ikinci fəslində isə yeniyyətlərin fiziki inkişafı işinin nəzəri-təcrübi əsaslarına, onların fiziki inkişafında tərbiyə metodları və onlardan istifadə yollarına aydınlıq gətirilir. Böyüməkdə olan nəslin fiziki inkişafında tərbiyə prinsiplərindən, təlim prosesindən düzgün istifadənin rolu müəyyən edilir, bu prosesdə sinifdən xaric tədbirlərin və məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin əhəmiyyəti göstərilir. Qeyd olunur ki, bədən tərbiyəsi dərslərində və idman məşğələlərində sağlamlığı və fiziki yükün dərəcəsini müəyyən etdikdə, yaş xüsusiyyətləri və orqanizmin bütün yaş dövrlərində olduğu kimi, yeniyyətməlik dövründə də xüsusi halları mütləq nəzərə alınmalıdır.

Bədən tərbiyəsi dərslərində proqram materialları müntəzəm olaraq, müəyyən ardıcılıqla öyrədilir. Dərs zamanı bədən tərbiyəsi sahəsində qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlər də tədricən dərinləşdirilir və möhkəmləndirilir. Hər bir yaş qrupunun özünəməxsus morfoloji və fizioloji xüsusiyyətləri vardır. İdman müəllimi və ya məşqçi bu xüsusiyyətlərin əsas qismi ilə tanış olmalıdır. Əks təqdirdə idman məşğələlərinin quruluşunda və təşkilində insan orqanizminə mənfi təsir göstərən səhvlər buraxıla bilər.

Şagirdlər ümumi orta təhsil dövründən başlayaraq, ümumtəhsil fəndlərindən elmlərin əsaslarını öyrəndiyi kimi, fiziki tərbiyənin də elmi əsaslarını, onun həm nəzəri, həm də təcrübi məsələlərini mənimsəməyə başlayırlar.

Fiziki inkişafın tərbiyə olunması sahəsində bu prinsiplər böyüməkdə olan nəslin sağlam və hərtərəfli inkişafına kömək edir. Yeniyyətlərin fiziki tərbiyə ilə məşğul olması tərbiyə ocaqlarında, tədris müəssisələrində təşkil olunur.

Bu prinsipləri özlərində ifadə edən fiziki hərəkətlər o qədər sağlamlaşdırıcı qüvvəyə malikdir ki, bunun vasitəsilə insan orqanizmini təkmilləşdirmək və beləliklə də onun uzun və sağlam ömür sürməsinə, səmərəli əmək sərf edə bilməsinə şərait yaratmaq mümkündür.

Yeniyyətlərin fiziki hazırlığı tərbiyənin mühüm aspektlərindən biridir. Ardıcıl və davamlı fiziki məşğələlər sağlamlığı möhkəmlədir və ciddi psixoloji yüklənmələrə hazırlayır. Bu məşğələlər yeniyyətməyə öz həmyaşıdları ilə asanlıqla dostlaşmağa kömək edir. Yeniyyətlərin fiziki tərbiyəsinin istənilən metodikası onların gün rejiminin düzgün təşkil etməkdə böyük rol oynayır.

Bədən tərbiyəsi tədrisinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi qarşıya qoyulmuş təlim-tərbiyə vəzifələrindən, öyrədilən materialların xarakterindən, şagirdlərin fiziki hazırlığı və yaş xüsusiyyətlərindən, idman bazası və şəraitindən, həmçinin bunlara uyğun təlim metodlarının seçilib tətbiq olunmasından çox asılıdır. Bədən tərbiyəsi dərslərində, məşğələlərdə və təlimin başqa formalarında elmi qanunların yaratdığı prinsiplər və üsullardan başqa, öyrətmə üçün seçilən yolla vasitə arasında ziddiyyət yaranır, bu isə yeni vasitələrin əmələ gəlməsinə şərait yaratmaqla yeni metodlar axtarışını tələb edir.

Fiziki tərbiyənin metodları dedikdə, fiziki hərəkətlərin tətbiqi və yerinə yetirilməsi üsulları başa düşülür. Fiziki tərbiyədə iki qrup metodlar tətbiq edilir: spesifik (yalnız fiziki tərbiyə prosesi üçün xarakterik olanlar) və ümumi pedaqoji (bütün tərbiyə növləri üçün tətbiq olunanlar).

Spesifik metodlara aşağıdakılar aid edilir:

1. Ciddi reqlamentləşdirilmiş hərəkətlər;
2. Oyun metodu (oyun formasında olan hərəkətlərdən istifadə);
3. Yarış metodu (yarış formasında olan hərəkətlərdən istifadə).

Bu metodların köməyi ilə fiziki keyfiyyətlərin aşılınması və fiziki hərəkətlərin yerinə yetirilmə texnikasının öyrədilməsi ilə bağlı olan konkret vəzifələr həll olunur. Ümumi pedaqoji metodlara isə şərh metodu və əyani təsir metodu daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, bədən tərbiyəsi dərslərində şərh metodu materialın məzmununa uyğun olaraq iki istiqamətdə tətbiq olunur.

Yeniyyətləri fiziki hərəkətlərin icrasına psixoloji cəhətdən hazırlamaq, onları elə tərbiyə etmək lazımdır ki, fiziki hərəkəti, əməyi sevmək, “sağlam bədəndə sağlam ruh olar” ideyası onların xarakterində kök salsın. Uşaqları fiziki hərəkətlərə psixoloji cəhətdən hazırlamaq üçün onlara maraqlı nəzəri məlumatlar verilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Xüsusilə, idman yarışlarında iradi keyfiyyətlərin nə qədər əhəmiyyətə malik olması onlara çatdırılmalıdır. Bədən tərbiyəsi və idman üzrə nəzəri məsələlər yalnız məktəblə məhdudlaşmamalı, ailə ilə də əlaqələndirilməlidir. Bu biliklərin məktəblə ailənin sıx əlaqəsi şəraitində

öyrədilməsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki uşaqlarda dostluq, Vətəni və xalqı sevmək, əməyə və idmana şüurlu münasibət bəsləmək kimi hislərin aşılmasında ailənin rolu əvəzsizdir. Valideynlərlə aparılan söhbətlər, müzakirə edilən məsələlər bədən tərbiyəsi və idmanın ayrı-ayrı növlərinin əhəmiyyətini açır, uşaqların ailədə düzgün bədən tərbiyəsi vərdişlərinə yiyələnməsində, ümumiyyətlə ailədə fiziki tərbiyənin aşılmasında mühüm rol oynayır.

Təlimin mühtilə qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsində dərsləndirici təhsil-tərbiyə prosesi özünəməxsus rol oynayır. Bu fəaliyyət zamanı yalnız tərbiyəedici vəzifələr yox, həm də təhsilverici və inkişafetdirici vəzifələr də yerinə yetirilir.

Dərsləndirici idman işləri şagirdlərdə idmanın bu və ya digər növləri üzrə bilik, bacarıq və vərdişləri aşılamaq, onları həmin istiqamətdə inkişaf etdirmək məqsədilə keçirilir.

İdman üzrə təşkil olunan bölmələrdə şagirdlər bir tərəfdən konkret idman növü üzrə öz ustalığını artırır, bacarıqlarını təkmilləşdirir. İkinci tərəfdən onlar idmançı kimi yetişir və sinfinin, məktəbinin və hətta yaşadığı rayonun idman şöhrətini qoruyurlar. Həmin bölmələrdə məşğul olanlar öz sağlamlığını möhkəmləndirir, fiziki hazırlıqlarını və imkanlarını artırır. Həmçinin kollektivinin şöhrətini yüksək tutmaq, kollektivçilik, dostluq və yoldaşlıq, kollektivinə məhəbbət və s. ruhdə tərbiyə olunur.

Sinifdən xaric işlərə bunlar daxildir:

1. Şagirdin gün rejimində sağlamlıq işləri (səhər gimnastikası, məşğələyə qədər səhər gigiyenik gimnastikası, bədən tərbiyəsi dəqiqələri və fasilələrdə keçirilən oyunlar).

2. Günü uzadılmış qruplarda fiziki hərəkət məşğələləri, oyunlar.

3. Bədən tərbiyəsi kollektivlərinə təşkilati tədbirlər.

4. Bədən tərbiyəsi kollektivlərində sinif idman işləri və bölmələri.

5. VMH kompleksi üzrə iş.

6. Şagirdlərin yaşayış yerlərində idman işləri.

7. Kütləvi bədən tərbiyəsi və idman işləri.

8. Bədən tərbiyəsi və idman üzrə təbliğat və təşviqat işləri.

9. Bədən tərbiyəsi fəallarının hazırlanması.

Şagirdlərin sinifdən xaric fiziki tərbiyə işlərinə cəlb edilməsi onların bədən tərbiyəsi dərslərində aldıkları bilik, bacarıq və vərdişləri möhkəmləndirir. Xüsusilə də məşğul olduqları idman sahəsinə (məsələn, voleybol, yüngül atletika və s.) dair biliyini və idman ustalığını artırır, idmana meyil-maraq yaradaraq bu tədbirlərdə fəal iştirak etmələrini təmin

edir və beləliklə də, şagirdlərin zehni əmək işləri ilə idman fəaliyyətini növbələşdirərək onların fəal istirahət etməsinə səbəb olur.

Sinifdənxiaric vaxtlarda gəzinti və ekskursiyalardan çox istifadə edilir. Belə gəzinti və ekskursiyalar zamanı əvvəlcədən nəzərdə tutulan plan üzrə şagirdlər bir-iki saat piyada gəzir, müxtəlif maraqlı oyun və fiziki hərəkətli əyləncələrlə məşğul olurlar. Yeniyetmələrin fiziki inkişafında mühüm rol oynayan sinifdənxiaric tədbirlər sırasında idman oyunlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu oyunlar idmançıda həm fiziki: qüvvə, çeviklik, cəldlik, həm də iradi: dözümlülük, mərdlik, cəsarətlik, habelə yoldaşlıq, dostluq, kollektivçilik, beynəlmilçilik, vətənpərvərlik kimi yüksək insani-əxlaqi keyfiyyətlər yaradır.

Məktəbdənkənar təhsil uşaq, yeniyetmə və gənclərin maraq, meyil və bacarıqlarının, intellektual səviyyələrinin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, fiziki cəhətdən sağlam böyümələri üçün əlverişlidir. Bu təhsil könlüllük əsasında qurulur, ailə, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlar, yaradıcılıq birlikləri, cəmiyyətlər, fondlar, əmək kollektivləri ilə birlikdə, həmçinin ayrı-ayrı vətəndaşların köməyi ilə aparılır. Təhsil müəssisələri dövlətin qarşıya qoyduğu tələblər baxımından fiziki tərbiyədə məktəbdənkənar işin imkanlarını daha da genişləndirməyə çalışır. Bu işin daha çox şagirdi əhatə etməsi vacibdir. Çünki, bu, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına şərait yaradır.

Təhsil müəssisələri bədən tərbiyəsi ilə məşğul olma formalarını, bədən tərbiyəsi vasitələrini, idman və hərəkət fəallığı növlərini dövlət təhsil standartları və fiziki hazırlıq normativləri əsasında yerli şəraiti və təhsil alanların maraqlarını nəzərə almaqla müəyyən edir. Məsələn, Gəncə Türk Özəl Liseyində bədən tərbiyəsi dərslərində məktəblilərin fiziki və psixoloji inkişafına, yeni pedaqoji vərdislər əldə etməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu təhsil müəssisəsində bədən tərbiyəsi dərslərində yeniyetmə şagirdlərin fiziki, psixoloji xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün 2012-2013-cü tədris ili ərzində pedaqoji eksperiment həyata keçirilmişdir.

Eksperiment zamanı Gəncə Özəl Türk Liseyinin XI sinif şagirdlərinin hazırlığının dinamikasına təsir edən spesifik və qeyri-spesifik yüklərin təsiri öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, qeyri-spesifik fiziki yüklərdən istifadə edən XI sinif şagirdlərində sentyabr ayından may ayına qədər OMS 61,6 ml/ dəq/kq 56,7 ml/dəq/kq azalmışdır.

Şagirdlərə birinci fiziki yük onların çəkisini nəzərə alaraq (orta rəqəm) 466 kqm/dəq verilmişdir. Bu zaman səkkiz şagird 500 kqm/dəq şiddətli olan iş icra etmişdi, onlardan biri Babayev T. 600 kqm/dəq fiziki

yüklənə bilmişdir. Dörd şagirdə 400-800 kqm/dəq qədər yük təklif olunmuşdur. Tədqiq olunanların birinci 5 dəqiqələr veloerqometrik yükə qarşı ürək-damar sisteminin nəbzə görə reaksiyası orta hesabla 120 dəfə (dəq.) olmuşdur. Nəbz bu sıxlığı ürəyin reaksiyasının birinci yükə qarşı qənaətbəxş olduğunu göstərir. Nəbz az artımı 98 dəfə/dəq O. Əsgərovda aşkar olunmuşdu. Bu ürək-damar sisteminin işə girişmə üçün yaxşı göstərici sayılır. Bununla yanaşı 5 şagirdə nəbz artımı 124 dəfə/dəq və daha çox, xüsusilə şagird O.Rüstəmovda 136 dəfə/dəq, S.Bağışovda 140 dəfə/dəq olmuşdur. Qeyd olunan yeniyetmələrdə birinci yükə ürəyin reaksiyası qeyri-adekvat olmuşdur, baxmayaraq ki, yük çəkini nəzərə almaqla seçilmişdir.

Tədqiq olunan X sinif şagirdlərinin nəbz ilə yanaşı eyni vaxtda arterial qan təzyiqi (QT) təyin olunmuşdur. Aparılan müşahidə göstərmişdir ki, sakit vaxtı sistolik təzyiq orta hesabla 120 mm civə sütununa, distolik-75 mm civə sütununa bərabər olmuşdur. Təcrübi nəzarət bunların həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur:

- şagirdlərə öz fiziki hazırlıqlarının səviyyələrini müəyyən etməyi və özləri üçün vacib olan fiziki tapşırıq kompleksini planlaşdırmağı öyrətmək;
- şagirdlərə öz fiziki vəziyyətlərini (formalarını) getdikcə daha da yüksəltmək üçün stimül vermək;
- şagirdlərin hərəkətverici qüvvələrinin inkişafını son mərhələdə deyil, müəyyən zaman anında ölçülərək bilinməsi;
- şagirdləri əldə edilmiş nəticələrinin yüksək səviyyəsindən daha çox, belə nəticələr əldə etməyi planlaşdırdıqlarına görə stimullaşdırmaq.

Şagirdlərin əksəriyyəti məktəbdə və məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində, müxtəlif idman məktəblərində fiziki hazırlığa yiyələnir. Gəncə şəhər İ.Qayıbov adına 1 nömrəli tam orta məktəbin və Ə.Cavad adına 2 nömrəli tam orta məktəbin IX-X siniflərində aparılan tədqiqatın nəticələri əsasında demək olar ki, idmanla məşğul olmaq onların fiziki və psixoloji inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Şagirdlər bütün fənlər üzrə müvəffəqiyyətlərə nail olmuş, tədris ili müddətində xəstəliklərlə bağlı kənar qalmalar olmamışdır.

Gəncə şəhər Ə.Cavad adına 2 nömrəli tam orta məktəbin 8-ci sinif şagirdləri arasında aparılan tədqiqat işi zamanı onlarda təhsilə maraq oyatmaq, onların zəif oxumasının qarşısını almaq üçün iş planında xüsusi bir bölmə ayrılmış və şagirdlər haqqında məlumat oraya köçürülmüşdür.

Bədən tərbiyəsi müəllimləri ilə aparılan söhbətlərdən sonra şagirdlərin zəif oxumasının səbəbləri müəyyənləşdirilərək onlar üçün xüsusi idman tapşırıqları tərtib edildi. Ayrı-ayrı idman növləri üzrə seçilmiş təm-

rinlər şagirdlərdə bəzi fiziki keyfiyyətlərin möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Belə ki, orqanizmin və yaddaşın möhkəmləndirilməsi, diqqətsizliyin aradan qaldırılması üçün seçilmiş tapşırıqlar tədricən öz müsbət nəticəsini göstərdi.

Beləliklə, eksperimental qruplarda fiziki inkişaf səviyyəsi kontrol qruplardan təxminən iki dəfə yüksəkdir. Beləliklə, pedaqoji eksperimentin nəticələri şagirdlərin fiziki inkişafı və bədən tərbiyəsi müəllimlərinin pedaqoji bacarıqlarının inkişafı üçün nəzərdə tutulan metodikanın nə dərəcədə təsirli olduğunu göstərdi.

Dissertasiyada aparılan təhlil və eksperimental tədqiqatlar göstərdi ki, fiziki tərbiyə dərsləri şagirdlərin psixoloji, fiziki, pedaqoji inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, fiziki tərbiyə dərslərini və dərsləndirən məşğələlərin yüksək səviyyədə təşkili az bir zaman kəsiyində pedaqoji prosesdə hər bir şagirdin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini və qabiliyyətlərini, fiziki inkişaf səviyyəsini, fərdi yaş və cinsi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağı təmin edir.

Tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas vermişdir:

1. Gəncə, Quba və Ağdaş Özəl Türk Liseylərində, o cümlədən Gəncə şəhər İ.Qayıbov adına 1 nömrəli və Ə.Cavad adına 2 nömrəli tam orta məktəblərdə yeniyetmələrin fiziki inkişafının psixoloji və pedaqoji əsaslarının təhlili ilə bağlı araşdırma apararkən fiziki tərbiyə dərsləri, fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric tədbirlər, idman yarışları müşahidə olunmuş, məktəblilərlə sorğu və müsahibələr keçirilmişdir.

2. Gəncə, Quba və Ağdaş Özəl Türk Liseylərində, o cümlədən Gəncə şəhər İ.Qayıbov adına 1 nömrəli və Ə.Cavad adına 2 nömrəli tam orta məktəblərdə aparılan eksperimentdən aydın görünür ki, idmanla məşğul olmaq yeniyetmə məktəblilərin fiziki və psixoloji inkişafında təsiri böyük olmuşdur.

3. Şagirdlər eyni zamanda, bütün fənlər üzrə də yaxşı nailiyyətlər əldə etmiş, tədris ili müddətində sağlamlıqlarını qoruyub saxlaya bilmişlər.

4. Müvəffəqiyyət göstəricisi eksperimental qrupda 94,5% təşkil etmişdirsə, nəzarət qrupunda bu göstərici 89,1% olmuşdur.

5. Anket sorğusuna verilən cavablardan da aydın olmuşdur ki, məktəblilər idmanın istənilən növündə məşğul olurlar və bunu fiziki göstəriciləri, əhvalı, psixi vəziyyəti, səhhəti, həvəslərindən asılı olaraq seçirlər.

6. Uşaqların və yeniyetmələrin normal fiziki və zehni inkişafına daim diqqət yetirilməlidir. Belə ki, fiziki tərbiyə prosesi onların hərtəfli inkişafında həm özünün spesifik rolunu oynayır, həm də insanın bütün

qabiliyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

7. Yeniyetmə məktəblilərin psixoloji inkişaf qanunauyğunluqlarını bilmək fiziki tərbiyənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən hesab olunmalıdır. Bu yaşda olan uşaqların fiziki tərbiyəsinin psixoloji əsaslarını bilmək, eyni zamanda müvafiq sahədə bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək bədən tərbiyəsi müəllimləri üçün çox vacibdir.

8. Anketə verilən cavablardan müəllimlərin çoxunun fiziki tərbiyə dərslərinə ayrılan saatların çoxaldılmasına üstünlük verdiyi, idmanın bir çox növlərində yetirmələrinin uğurlar qazandığı aydın olur.

9. Tədqiqat işindən məlum olur ki, fiziki təlim yeniyetmələrin davranış qaydalarına ciddi təsir göstərir.

10. İdman və bədən tərbiyəsi şəxsiyyətin harmonik inkişafı üçün ibtidai və baza təhsilinin başlıca məqsədini təşkil edən vacib şərtidir. Yeniyetməni ibtidai siniflərdən fiziki fəallığın vacib olmasını dərk etməyə alışdırmaq lazımdır. O, dərk etməlidir ki, sağlamlıq nəinki tək-cə xəstəliyin olmaması, həm də bu xəstəlikdən yaxa qurtarmaq deməkdir ki, buna da sağlam həyat tərzinə riayət etməklə nail olmaq mümkündür. Fiziki fəallıq isə ömrün uzadılmasının, sosial və maddi rifahın əsas şərtidir.

11. Fiziki tərbiyə tədrisinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi qarşıya qoyulmuş pedaqoji vəzifələrdən, şagirdlərin fiziki hazırlığı və yaş xüsusiyyətlərindən çox asılıdır.

12. Fiziki tərbiyə dərslərinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi ayrı-ayrı şagirdlərin qarşısında konkret vəzifələrin qoyulmasından, onların yaş xüsusiyyətindən, fiziki hazırlıq və fiziki inkişaf səviyyəsindən hərəkətin öyrədilmə texnikasının xarakterindən, məşğələlərin yerindən, keçirilmə vaxtından, həmçinin ləvazimatla təchiz edilməsindən çox asılıdır.

13. Fiziki tərbiyə dərsləri vasitəsi ilə müəllim yeniyetmə məktəblilərin daha düzgün həyat mövqeyi seçməsinə və formalaşdırılmasına, ən çətin anlardan şərəflə və alnıaçıq çıxmalarına köməklik göstərir. O, eyni zamanda, gəncliyin astanasında duran uşaqlara qarşılarındakı məqsəd və vəzifələri həyata keçirmək üçün bir zəmin yaradır.

14. Fiziki tərbiyə dərslərinə verilən başlıca pedaqoji tələb, yeniyetmələrin yüksək hərəkəti fəallığını əqli fəaliyyətlə əlaqələndirməkdir ki, bu da irəli sürülən vəzifələrin uğurla həllinə şərait yaradır.

15. Yeniyetmə məktəblilərin fiziki inkişafına sinifdankənar və məktəbdənkənar tədbirlərin böyük rolu vardır. Çünki bədən tərbiyəsi dərslərində mənimsədilmiş müxtəlif sinifdən-xaric tədbirlər vasitəsilə dərinləşdirilir və möhkəmləndirilir.

16. Yaxşı hazırlanmış, təşkil olunmuş və keçirilmiş bədən tərbiyəsi dərsi müəllimin çəkdiyi zəhmətin bəhrəsi deməkdir.

17. Yeniyetmə məktəblilərin fiziki tərbiyə dərsləri vasitəsilə fiziki, psixoloji və pedaqoji inkişafına nail olmağın ən optimal yollarından biri müəllimlərin nəzəri hazırlığı və praktik fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır.

18. Tədqiqat işində həmçinin dünya praktikasında fiziki tərbiyənin tədrisi, fərdiləşdirilməsi və diferensiasiyası məsələləri də araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı görülən işlərə əsasən aşağıdakı **təklifləri** vermək mümkündür:

1) Yeniyetmə məktəblilərin fiziki inkişafının pedaqoji və psixoloji əsaslarına daha dərinəndən yiyələnmək üçün müasir dövrün tələbləri baxımından çıxış edilməlidir;

2) Müəllim-şagird, müəllim-valideyin münasibətləri genişləndirilməlidir;

3) Fiziki tərbiyə müəllimlərinin, məşqçilərin pedaqoji hazırlığına xüsusi diqqət verilməlidir;

4) Yeniyetmələrlə aparılan fiziki tərbiyə dərslərində ən qabaqcıl texnologiyalar tətbiq olunmalıdır;

5) Sınıfdən xaric tədbirlərdə şagirdlərin iştirakını genişləndirmək vacibdir;

6) Yeniyetmələrin fiziki, pedaqoji və psixoloji inkişafında məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin rolunun artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir;

7) Fiziki tərbiyə dərslərində təlim optimallaşdırılmalıdır;

8) Yalnız işin səmərəli təşkili düzgün və lazımi nəticələr əldə etməyə imkan verə bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı **əsərlərində** öz əksini tapmışdır:

1. Yeniyetmələrdə təlim fəaliyyəti və idrak proseslərinin inkişafı // Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2012, № 4, s.79-82

2. Uşaqlıqdan yeniyetməliyə keçən dövrdə idman // Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, 2013, №1, s.257-261

3. Yeniyetməlik dövrü, şəxsiyyətin inkişafı və formalaşma müddəti // Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının Elmi Xəbərləri, 2013, №1, s.41-43

4. Yeniyetməlik dövrü, şəxsiyyətin inkişafı və şəxsiyyət əldə etmə müddəti / Heydər Əliyevin 90 illiyinə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların I

Beynəlxalq elmi konfransının materialları, Bakı, 26-27 aprel 2013, s.667-668

5. Yeniyətmələrdə əqli inkişaf // Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2013, №1, s. 40-42

6. Yeniyetməlik çağında qidalanmanın əhəmiyyəti və qidalanma təklifləri // Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2013, № 2, s.196-198

7. Health problems in adolescence (Проблемы со здоровьем в подростковом возрасте) // Проблемы современной науки, 2013, выпуск 7, №1, с.200-203

8. Yeniyetmələrin fiziki inkişafında mühüm rol oynayan əsas şərtlər // Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, 2013, №2, s. 294-297

9. Yeniyetmələrlə aparılan bədən tərbiyəsi dərslərində nəzəri biliklərin mənimsədilməsi metodları // Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi Əsərləri, 2013, № 4, s.104-106

10. Heydər Əliyev və uşaqlar / “Müasir təhsilin aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2013, №3, s.127-128

11. Yeniyetmələrdə qan-damar sisteminin fizioloji xüsusiyyətləri // Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, 2013, №3, s. 84-88

12. Yeniyetmələrlə aparılan bədən tərbiyəsi dərslərinin optimallaşdırılmasına verilən tələblər / “Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, Naxçıvan, 2013, s.55

13. «Соотношения физиологического и психологического в подростковом возрасте и ее влияние на их поведения» / ШИФР ПО-3-III Международная научно-практическая конференция, «Философские науки», выпуск 94. Выход сборника – март 2015 года. Украины № 1-05/2 от 10 марта 2010 г. И №1-05/3 от 14 апреля 2010 г., международный стандартный серийный номер ISSN: 2076-1554)

14. Təhsildə baryerlər (yaş və psixoloji faktor) // Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, 2013, №4, s. 270-274

15. Yeniyetmələrlə aparılan bədən tərbiyəsi dərslərində nəzəri biliklərin mənimsədilməsi metodları // Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2014, № 2, 104-106

16. Yeniyetmələrin fiziki inkişafı məsələlərinin proqram və

kurikulumlarda qoyuluşu // “Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və müasir təhsil konsepsiyaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans, Naxçıvan, 2014, 16-17 dekabr, s.110-111

17. Adolescent popular culture, pedagogy, and curriculum in urban classrooms / Təhsildə mənəvi-əxlaqi dəyərlər: Harmonik şəxsiyyətin inkişafı mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, ARTPI, 5-6 dekabr, s. 289-291

18. Yeniyetmələrin fiziki inkişafının elmi-nəzəri əsasları // Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, 2014, №2, s. 300-304

19. Yeniyetmələrin fiziki inkişafında təlim prosesinin rolu / Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 17-18 aprel 2015, s.1330-1331

**Педагогические-психологические
основы физического развития подростков**

Резюме

Познание психологических закономерностей в процессе физического воспитания, осуществляемого в органической связи с умственным, нравственным, трудовым, эстетическим и военно-патриотическим, представляет собой важнейшую задачу в формировании молодого поколения. Наш подход к теоретическим основам педагогики и психологии физического воспитания исходит из понимания цельности и непрерывности процесса становления и развития человека как личности, из положения о единстве ее сознания и деятельности, диалектической связи процессов умственного и физического созревания человека как индивида во всем многообразии его индивидуально-типических свойств, формируемых и реализуемых в тесной связи с условиями деятельности и посредством ее.

Во введении отражается актуальность темы, выбранной для диссертации его научная новизна, структура, научное и практическое значение работы.

В первой главе названной "Теоретическо-научные основы физического развития подростков" есть данные о физиологической, психологической и педагогической основе физического развития подростков. Здесь методом анкетирования и экспериментированием также раскрывается сущность проблемы, анализируется степень ее изученности в методической литературе, исследуется предусматривание проблемы в программах и учебниках и уточняется реальное состояние в школьной практике. В эксперименте участвовали ученики и учителя физического воспитания частного «Азербайджано-Турецкого» лицея Гянджи, частного «Азербайджано-Турецкого» лицея Кубе, частного «Азербайджано-Турецкого» лицея Агдаше, школы №1 имени И.Гаибова и школы №2 имени А.Джавада в городе Гяндже.

Во второй главе, озаглавленной "Пути и средства использования методов воспитания в физическом развитии подростков" комментируются принципы физического развития подрастающего поколения, правильное использования методов внеклассных и внешкольных спортивных мероприятий и занятий в процессе обучения.

В заключении обобщаются, вытекающие из исследования выводы.

**PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL
BASIC OF TEENAGER'S PHYSICAL DEVELOPMENT**

SUMMARY

Knowledge of the psychological patterns in physical education, carried out in close connection with the mental, moral, labor, aesthetic and military-patriotic, presents a major problem in the formation of the younger generation.

Our approach to the theoretical foundations of pedagogy and psychology of physical education is based on the understanding of the integrity and continuity of the process of formation and development as human beings, from the position of the unity of consciousness and its activities, dialectical relationship between the processes of mental and physical maturation of man as an individual in the diversity of its individual-typical properties generated and implemented in close connection with the terms of its activities.

Introduction reflects the relevance of the theme chosen for the thesis of his scientific novelty, structure, scientific and practical value of the work.

In the first chapter entitled "Theoretical and scientific bases of physical development of adolescents," there is evidence of physiological, psychological and pedagogical basis of the physical development of a teenager.

Here the method of questioning and experimentation also reveals the essence of the problem, analyze its degree of knowledge in the methodical literature, studied predusmatrivanie problems in curricula and textbooks, and clarifies the real situation in school practice.

The experiment of physical education is involved among the students and teachers of Ganja Azerbaijan-Turkish private lyceum, Guba Azerbaijan-Turkish private lyceum, school number '1' named I.Qaibov in Agdas, and school number '2' named Javadov in Ganja.

In the second chapter, entitled "Ways and means of methods of education in the physical development of adolescents" commented principles of physical development of the young generation, the correct use of methods of extra-curricular sports activities and employment in the learning process.

In conclusion summarizes arising from the research findings are put forward appropriate recommendations to enrich the school practice.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Уфук Саглам Гасан

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСНОВЫ ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПОДРОСТКОВ**

**5804.01 – Общая педагогика, история педагогики и
образования**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание учёной степени доктора
философии по педагогике**

Б А К У – 2015